

“२१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरण: बदलते स्वरूप, वास्तव आणि भविष्यातील दिशा”

केंद्रे अनिल संभाजी

(M.A, B. Ed, MH-SET. Political science)

राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर (स्वायत्त)

Email anilkendre3449@gmail.com

Mo. ९७६६९७१८३६

प्रा. प्रतिक्षा किसन मंडोळे

M.A., B.Ed., SET (Political Science),

श्रीमती कलावतीबधे कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय,कोंढवा,

Mob. No. ९५०३७५८९४४

E-mail pratikshamandole@gmail.com

सारांश

एकोणिसाव्या शतकात रूढी-परंपरांनी स्त्रियांना दाबले असले तरी सावित्रीबाई फुले व ज्योतिराव फुले दाम्पत्याने (१८४८, पहिली मुलींची शाळा पुणे) शिक्षणाची दारे खुली केली, स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. विसाव्या शतकात हक्क हक्काची जाणीव झाली. UN ने १९७५ ला International Women's Year घोषित करून ८ मार्चला मान्यता, १९७७ ला Women's Rights Day घोषित केले. २१व्या शतकात महिलांना समान प्रगती संधी (FLFPR ४१.७%) मिळाल्या, अर्धवट शिक्षण, proxy नेतृत्व, हिंसा (NCRB ४.४८ लाख) सारखी आव्हाने कायम राहिली .सशक्त नारी-सशक्त जग साध्य करण्यासाठी तळागाळातील (ग्रामीण ६५% साक्षरता) स्त्रियांना सबला करणे आवश्यक होते.

कीवर्ड्स (Keywords) - २१वे शतक, महिला सक्षमीकरण, महिला दिन, महिला योजना, महिला कायदे, महिला आरक्षण, लिंग समानता, तळागाळसक्षमीकरण.

प्रस्तावना

२१ वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञान आणि डिजिटल क्रांतीचे युग आहे. या काळात सर्व काही जलदगतीने बदलत असून, अखिल मानवजात समूहाला या बदलांना तोंड देण्यासाठी जागरूक पावले टाकावी लागत आहेत; त्यात महिलांना अपवाद नाही. बदलत्या काळानुसार आता महिलांना कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सांभाळताना स्वतःला आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम करावे लागत आहे. उदाहरणार्थ, NFHS-5 (२०२१) नुसार महिलांची साक्षरता ७०.३% पर्यंत पोहोचली असली तरी ग्रामीण भागात अजूनही ४१.७% श्रमशक्ती सहभाग (PLFS २०२३-२४) ही खूप कमी आहे, ज्यामुळे सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप अधिक महत्त्वाचे ठरते.

एकविसाव्या शतकात तंत्रज्ञानाच्या जोरदार प्रगतीमुळे महिलांना आत्मविश्वासाने वावरता येत आहे. नवीन जागतिक व्यवस्थेत नारीशक्तीला केंद्रस्थानी स्थान मिळाले असून, पालक आता मुलींनी आत्मनिर्भर होऊन घेतलेली प्रगती पाहू इच्छितात. सर्व क्षेत्रांत – शिक्षण, उद्योग, राजकारण व डिजिटल अर्थव्यवस्थेत – महिलांचे वाढते योगदान दिसून येते. सक्षमीकरण म्हणजे केवळ आर्थिक स्वावलंबन नव्हे तर सामाजिक न्याय, हिंसेपासून संरक्षण आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय सहभाग; जसे की 'लाखपतीदीदी' योजनेअंतर्गत १.४८ कोटी महिलांना (२०२५) स्वयंरोजगाराची संधी मिळाली. महिलांनी स्वातंत्र्याचा योग्य उपयोग करून स्वतःचा वेगळा ठसा उमटवणे हे आजच्या काळाची गरज आहे. यात आलेल्या आव्हानांना – जसे डिजिटल अंतर, घरगुती हिंसा (NFHS-5 मध्ये २९%) व लिंगभेद – समर्थपणे सामोरे जाणे हे खरे सक्षमीकरण होय. हे सक्षमीकरणखऱ्या अर्थाने साध्य होईल जेव्हा ते तळागाळातील महिलांपर्यंत – ग्रामीण, आदिवासी व शहरी गरीब वर्गापर्यंत – पोहोचेल, जसे नारी शक्ती वंदन अधिनियम २०२३ ने राजकीय समानतेचा प्रयत्न करत आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

1. सावित्रीबाई (१८४८) ते २१शे डिजिटल क्रांतीपर्यंतच्या सक्षमीकरण वाटचालीचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.

2. लाखपतीदीदी, नारी शक्ती वंदन, NRLM योजनांचे यश-अपयश मूल्यमापन.
3. NFHS-5, PLFS व NCRB आकडेवारीने सद्यस्थितीचे वैज्ञानिक विश्लेषण करणे.
4. ग्रामीण ६५% साक्षरता, proxy नेतृत्व, डिजिटल अंतर यांसारखीतळागाळ आव्हाने पाहणे.
5. शिक्षण, आरोग्य, सुरक्षा, आर्थिक सक्षमतेसाठी व्यावहारिक उपाय योजना सुचवणे.

संशोधन महत्त्व

1. एकविसाव्या शतकातील बदलांचा आढावा: जग आणि विशेषतः भारतातील डिजिटल क्रांती, COVID-नंतरची पुनर्बांधणी व २०२६ बजेटमधील ₹२८,१८३ कोटींच्या महिला कल्याण निधीचा अभ्यास करून महिलांच्या वाटचालीचे विश्लेषण.
2. महिलांच्या जीवनातील समस्या: NFHS-5 (२०२१) नुसार ग्रामीण महिलांमध्ये २९% घरगुती हिंसा, ४१.७% श्रमशक्ती सहभाग (PLFS २०२३-२४) व डिजिटल अंतरासारख्या आव्हानांचा सखोल अभ्यास.
3. आरोग्य, कायदे व सोयी-सुविधा: मासिक धर्म स्वच्छतेचा हक्क (SC २०२६ निर्णय, Article 21), शक्ती अभियान (२०२१-२६) अंतर्गत ८१२ वन-स्टॉपसेंटर्स व POSH कायद्याची अंमलबजावणी यांचा पडताळा.
4. समाजकारण, अर्थकारण, राजकारणातील सहभाग: २०२४ लोकसभा निवडणुकीत महिलांचा मतदान ६५.८% (पुरुषांपेक्षा जास्त), पण संसदेत केवळ १३.८% प्रतिनिधित्व (२०२५); लाखपतीदीदी योजनेने १.४८ कोटी महिलांना आर्थिक सक्षमता.
5. सक्षमीकरणासाठी योजना: सध्याच्या योजना (सुकन्या समृद्धी, मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण – महाराष्ट्रात ₹१,५००/महिना) यश-अपयशाचा अभ्यास करून भविष्यातील सुधारणा सुचवणे.
6. भूतकाळ ते भविष्य: आधीच्या काळातील स्त्री जीवन (स्वातंत्र्यपूर्व) चा तुलनात्मक अभ्यास करून वर्तमान (NEP २०२० अंतर्गत शिक्षण) व भविष्यातील सक्षमीकरणाची दिशा निश्चित करणे.

२१ व्या शतकातील भारत

देशाने २१व्या शतकात केलेली प्रगती त्याच्या उंचावलेल्या राहणीमानातून दिसून येते. सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बाबतीत भारत आधीच्या दशकांच्या तुलनेत खूप प्रगत देश झाला आहे. उदाहरणार्थ, साक्षरता दर ७४% वरून ७८% (२०२३) झाला असून, महिलांची साक्षरता ७०.३% (ULLAS २०२४); लिंगटक्केवारी सुधारली (NFHS-5); अर्थव्यवस्था ५ व्या क्रमांकावर (UK ला मागे सारून २०२५ मध्ये, GDP \$४ ट्रिलियन); आर्थिक सर्वेक्षण २०२६ नुसार ७.४% वाढ अपेक्षित. या प्रगतीचे मोजमाप साक्षरता वाढ, लिंगदरवाढ (९४२:१०००), ब्रिटनला मागे टाकलेली अर्थव्यवस्था (२०२५), टिकावू लोकशाही (V-Dem Index मध्ये मजबूत स्थान) व सामाजिक सेवांवर ७.९% GDP खर्च (२०२६) यांमधून होते. यामुळे ५६.२ कोटी रोजगार (Q2 FY26) व MPI गरीबी ११.२८% वर आली. २१व्या शतकात वाटचाल करताना भारताला अनेक आव्हाने भेडसावत आहेत जसे असमानता (HDI ला ३०.७% नुकसान), बेरोजगारी, पर्यावरण संकट, चीन-पाक सीमा तणाव व द्रव्योन्माद नियंत्रण (२०२६). यातूनच भारताची प्रगती दिसून येते.

२१ व्या शतकातील महिलांचे स्थान

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारतात दर हजार पुरुषांमागे ९४३ स्त्रिया होत्या. पण NFHS-5 (२०१९-२१) व २०२५ अपडेटनुसार हे प्रमाण सुधारून १०२० (स्त्रिया प्रति १००० पुरुष) झाले असून, जन्मदरात ९३३; केरळमध्ये सर्वाधिक १०८४-११२१ तर हरियाणा व बिहारमध्ये अजून कमी असून, स्त्री साक्षरता ६४.६% वरून ७०.३% (२०२५, ULLAS) झाली आहे.

२१व्या शतकात महिलांचे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक स्थान उंचावले आहे. विविध क्षेत्रांत – स्टार्टअप्समध्ये ५०% महिला संचालक (DPIIT), स्वयंरोजगार ६७.४% (२०२३-२४), पंचायतराज व्यवस्था ५०% आरक्षणामुळे स्थानिक राजकारणात मजबूत उपस्थिती व उल्लेखनीय कामगिरी दिसते. मुद्रा योजनेत ६८% कर्जे महिलांना (₹१४.७२ लाख कोटी). पण त्याचवेळी स्त्री अत्याचार वाढल्याचे दिसून येणे, NCRB २०२३ नुसार ४.४८ लाख गुन्हे (२०२२ पेक्षा ०.७% जास्त), दर लाख महिलांवर ६६.४ गुन्हे; त्यात क्रूरता १.४ लाख, बलात्कार २९,६७० प्रकरणे दिसून येतात. समाजाने आखलेल्या चौकटीत (घर सांभाळणे प्राधान्य)

भूमिका पार पाडल्यानंतरही अतिरिक्त यश मिळवले तर प्रशंसा, पण कौटुंबिक जबाबदाऱ्या सोडून करिअरवर भर दिला तर लग्नभेद व सामाजिक दबाव ही दुहेरी मानदंड अजूनही आहेत. २१व्या शतकात महिलांना स्वतःचे स्थान निर्माण करताना (लाखपतीदीदी २ कोटी), अनेक आव्हाने लिंगभेद, हिंसा व आर्थिक असमानता सामोरे जावे लागत आहेत.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ

महिला सक्षमीकरण म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात निर्णयक्षमता व वैयक्तिक स्वातंत्र्य, ज्यामुळे महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान अवसर, सन्मान व विकासाची क्षमता मिळते. हे केवळ शिक्षणाने साध्य होत नाही तर समाजकारण, अर्थकारण व राजकारणातील सक्रिय सहभागाने होते; यासाठी समाजाचा दृष्टिकोन सकारात्मक व लिंगसमानतेचा (Gender Budgeting ७% GDP) असावा. समाजातील रूढी-परंपरांचे जुने गाठोडे (पितृसत्ताकता, बालविवाह) पुढच्या पिढीला न देता, त्यातील प्रगतिशील तत्त्वे शुद्ध करून नवीन विचारसरणीने सक्षम करणे आवश्यक आहे. तेव्हाच सक्षमीकरणाला खरा अर्थ प्राप्त होईल. जसे की, नारी शक्ती वंदन अधिनियम २०२३ ने संसदेत ३३% आरक्षण दिले. राजकारणात महिलांनी निवडणुकीत येणे पुरेसे नसून, पतीला सोपवण्याऐवजी स्वतः नेतृत्व घ्यावे (स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५०% यश). अर्थकारणात बचतेऐवजी उद्योग उभारावेत, मुद्रा योजनेत ६८% कर्जे महिलांना (₹१४.७२ लाख कोटी), लाखपतीदीदीने २ कोटी रोजगार निर्मिती व पारदर्शकता निर्माण करणे महत्त्वपूर्ण ठरेल.

१) अमर्त्य सेन (Amartya Sen नोबेल अर्थतज्ज्ञ)

"महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी आवश्यक स्वातंत्र्य, साधने आणि संधी प्रदान करणे, ज्यामुळे त्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय भूमिका निभावू शकतात."

२) एस. नायर (S. Nair)

"महिला सक्षमीकरण ही अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे महिला शक्तिहीनतेतून बाहेर येऊन संसाधनांवर नियंत्रण, निर्णयक्षमता आणि समाजातील समान सहभाग मिळवतात."

३) विश्व महिला संघटना (UN Women संयुक्त राष्ट्रसंघ)

"महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना शिक्षण, आरोग्य, सुरक्षितता, आर्थिक संसाधने आणि नेतृत्व संधीच्या समान प्रवेशाद्वारे स्वायत्त व प्रभावी नागरिक बनवण्याची प्रक्रिया."

महिला सक्षमीकरणाचे महत्त्वाचे मुद्दे

१. महिला शिक्षण

२१ व्या शतकात महिलांसाठी शिक्षण ही सक्षमीकरणाची मूलभूत व अविभाज्य गरज आहे. २०११ च्या जनगणनेतील ६४.६% वरून स्त्री साक्षरता आता ७०.३% (NFHS-5, २०१९-२१) व ७८% एकूण (२०२५) झाली असली तरी ग्रामीण भागात ६५% राहिली आहे. त्यातच अर्धवट शिक्षण सोडणाऱ्या महिलांची टक्केवारी १३.५% तसेच मुलींमुळे (२०२४ ASER) उच्च शिक्षण, नोकरी व नेतृत्व संधी नाकारल्या जातात. NEP २०२० ने ५०% GER व समान शिक्षणावर भर देण्यात आले, Beti Bachao Beti Padhao ने ३ कोटी मुलींचे शिक्षण वाचवले. त्याच अनुषंगाने शिक्षणाने आर्थिक स्वावलंबन (FLFPR ४१.७%) व सामाजिक बदल घडवले, पण ड्रॉपआऊटरोखणे ही अत्यंत आवश्यकता आहे.

२. महिला आरोग्य

आरोग्य ही खरी संपत्ती आहे, विशेषतः महिलांचे आरोग्य चांगले असणे पुढील पिढी व कुटुंबासाठी महत्वपूर्ण ठरते. स्त्री जन्मदात्री असून इतर जबाबदाऱ्या पार पाडते, म्हणून २१व्या शतकात सक्षमीकरणासाठी चौरस आहार, नियमित व्यायाम व मानसिक आरोग्य राखणे अत्यावश्यक आहे. NFHS-5 (२०१९-२१) नुसार ५७% महिलांना अॅनिमिया (NFHS-4 च्या ५३% वरून वाढ), ग्रामीणमध्ये ६१%; पण Anaemia Mukht Bharat (२०१८) व "स्वस्थ नारी सशक्त परिवार" अभियानाने (२०२५ मध्ये) १० कोटी+ महिलांना लाभ, PMMVY ने २.३० कोटी लाभार्थी संख्या आहे. आरोग्याने आर्थिक सहभाग व निर्णयक्षमता वाढते, म्हणून अॅनिमियारोखण हे प्राधान्य आहे.

३. महिला सुरक्षा

भारतीय संविधानाने (कलम १४,१५,२१) महिलांना समानता व संरक्षणाची हमी दिली असली तरी कायद्यांची अंमलबजावणी कमकुवत राहिली आहे. कडक कायदे (IPC ३७५-३७६, POCSO) असूनही गुन्हांचा वेग कमी झालेला नसून, बिल्किसबानो (२००२, २०२२ रिहा), निर्भया (२०१२) नंतर निर्भया फंड (₹८,३५२ कोटी, २०२६) व Disha कायदे; पण NCRB २०२३ – ४.४८ लाख गुन्हे (०.७% वाढ), बलात्कार ३१,२६० (+४.६%). महिला सक्षमीकरणासाठी हे अडथळे दूर करणे गरजेचे आहे. सुरक्षाहेल्पलाइन १८२/१०९८, She-Box पोर्टल (२०२५ मध्ये १२,०००+ तक्रारी) व #MeToo ने जागरूकता वाढवली, पण प्रत्यक्ष घटना व नोंदणी यात ७०% तफावत राहिली आहे.

४. महिला आणि माध्यमे

समाजमाध्यम व जाहिरातींमध्ये पारंपरिकपणे "सुंदर व गोरी" स्त्रीला आकर्षणाचा केंद्रबिंदू बनवले जात असे, पुरुष उत्पादनांच्या जाहिरातींमध्येही महिलांना वस्तूप्रमाणे दाखविल्याचे दिसून येते, Fair & Lovely (२०२० मध्ये Glow & Lovely) ने गोरपणा प्रचार सोडून त्वचेच्या आरोग्यावर भर दिला, ज्यामुळे सकारात्मक बदल दिसतो. माध्यम क्षेत्रात महिलांना नोकरी संधी (३५% पत्रकार, २०२६) मिळतात, पण O Womaniya! या अहवालानुसार १२% CXO पदे व १५% HOD (दिग्दर्शन, छायाचित्रण); ग्रामीण पत्रकारिता (Khabar Lahariya) ने महिलांच्या आवाजांना व्यासपीठ दिले. माध्यमे एका स्त्रीचे चित्र समाजासमोर कसे ठेवतात हे सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाचे स्टीरियोटाइप्स ऐवजी सशक्त प्रतिमा प्रोत्साहित कराव्यात.

५. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरण

महिला सक्षमीकरण म्हणजे आर्थिक, राजकीय व सामाजिक बाबतीत स्वतःला सशक्त करणे, ज्यामुळे समान अवसर व निर्णयक्षमता मिळते. याबाबत ग्रामीण व शहरी दोन्ही गटांची विचार आवश्यकता आहे.

अ. ग्रामीण महिला सक्षमीकरण

पूर्वीच्या काळात ग्रामीण महिलांचे जीवन हलाखीचे व रोजदारीवर अवलंबून होते. २१व्या शतकात शिक्षण वाढले (प्राथमिक NER ९२%, पण secondary ७१%; ASER २०२४); कृषीपलीकडे संधी – NRLM ने १०.०५ कोटी कुटुंबे ९०.९ लाख SHG मध्ये एकत्रित, लाखपतीदीदी २ कोटी रोजगार इ. ग्रामीण चित्रण दिसून येते.

ब. शहरी महिला सक्षमीकरण

शहरी महिलांना स्वयंरोजगार संधी (मुद्रा ७०% कर्जे महिलांना, Stand-Up India ₹१ कोटी); स्टार्टअप्समध्ये १८% महिला उद्योजक (२०२५ नुसार).

त्याचप्रमाणे SHG बचत गट व शासकीय योजना (PMEGP) ने दोन्ही भागांत प्रगती केली असून. शासनाच्या योजनांनी (DAY-NRLM, Mission Shakti) ग्रामीण-शहरी असमानता कमी होत असली तरी तळागाळापर्यंत पोहोचणे गरजेचे आहे.

महिला सक्षमीकरणातील बदलते स्वरूप

२१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरणाचे स्वरूप बहुआयामी व गतिमान झाले असून, "Empower women, empower humanity" ही संकल्पना केवळ घोषणाबाबत न राहता धोरणीय पातळीवर उतरली आहे. शांतता, लिंग समानता, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, हिंसा विरोध, भविष्यकाळातील आव्हाने व समान संधी या थीम्सनी वैश्विक चर्चेला दिशा व उधाण दिली आहे. ८ मार्च हा आता केवळ जागतिक महिना वारी नसून राष्ट्रीय, प्रादेशिक व स्थानिक पातळीवर लिंग न्याय, हिंसा विरोध व नेतृत्व विकासावर चर्चेचे केंद्रबिंदू ठरलेला असून. भारतात विविध क्षेत्रांत महिलांचे योगदान उल्लेखनीय आहे, शिक्षाचालकांपासूनअवकाशवीरांपर्यंत दिसून येते. १८व्या लोकसभेत ७४ महिला खासदार (१३.६%, पूर्वीपेक्षा १.५% घट असली तरी उच्चतम), पंचायतीत ५०% सरपंच (लोकसभा पेक्षा दुप्पट) व CEOs मध्ये १२% वाढ (२०२६, NSE). या प्रगतीमुळे सामाजिक परिवर्तन घडले असले तरी पूर्ण सक्षमीकरणासाठी तळागाळापर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे.

तरीही जागतिक आकडेवारी तपासली तर महिलांच्या स्थितीत अपेक्षित प्रगती दिसत नाही. दररोज ७१२ महिला (२०२३, WHO नुसार) गर्भारपण-बाळंतपण कारणांमुळे मृत्यू पावतात, यापैकी ९४% कमी संसाधन असलेल्या देशांत; भारताचा MMR ९७/लाख (२०१८-२०) असून विकसनशील देशांत उच्च आहे. अजूनही ग्रामीण महिलांना पाण्यासाठी वणवण करावी लागते (Jal Jeevan Mission ७०% कवरेज) झाले असले तरी ग्रामीण भागात फक्त नामधारी स्वरूप प्राप्त केल्याची दिसून येत आहे. २१व्या शतकात सक्षमीकरणाचे स्वरूप बदलले असले तरी विषमता कायम उच्चशिक्षित महिलांना संधी (FLFPR ४१.७%, PLFS २०२५), पण सामान्य महिलांना आव्हाने, व्यसन वाढ (८.९% तंबाखू, NFHS-5), चुकीचे आचरण, भूणहत्या (PCPNDT कायद्यावावजी ५१९,००० वार्षिक missing girls २०२६ पर्यंत), शारीरिक-लैंगिक शोषण (NCRB ४.४८ लाख), अर्धवट शिक्षण (secondary dropout १३.५%). हे भयावह आहे. आनंदाच्या संकल्पना बदलल्या (स्वावलंबन), पण केवळ काहींच्या आयुष्यात सुशिक्षितही निर्णय घेण्यात दबावाखाली आहे.

अगदी सुशिक्षित महिलाही अनेकदा मते ठामपणे मांडण्यात मागे पडतात, कारण निर्णय प्रक्रियेत दबाव व लिंगभेद कायम दिसतो. मोठ्या कंपन्यांच्या संचालक मंडळींवर महिलांचा वाटा फक्त २१% (NSE २०२६, २०१४ च्या ५% वरून वाढ), स्वतंत्र महिलांdirectors २८% पण executive केवळ १०%; बँकांमध्ये १७%, पर्यावरण संरक्षणात मात्र महिलांचे नेतृत्व उल्लेखनीय असून, ग्रेटाथुनबर्गने (२०१८ पासून) शाळा बंदी करून Fridays for Future चळवळ उभी केली, तर भारतात मेधा पाटकरने नर्मदा बचाओ आंदोलन (१९८५ पासून) राबवले, लाखो विस्थापितांसाठी लढा देण्याचे उल्लेखनीय कार्य करण्यात आले. २१व्या शतकात खेळात पुरुषप्रधानता असली तरी महिलांनी पावले उचललेली आहे. सेरेना विल्यम्स (२३ ग्रँड स्लॅम), मारिया शारापोवा, पी.व्ही. सिंधू (ओलिंपिककांस्य), मेरी कोम (६ वेळा वर्ल्ड चॅम्पियन); भारतात हरमनप्रीतकौर (WPL), मीराबाई चानू (CWG गोल्ड २०२५). या उदाहरणांमधूनसक्षमीकरणाचे नवे स्वरूप दिसते, पण संख्यात्मक वाढ आजूनही आवश्यक आहे. त्यातल्यात तर ग्रामीण स्तरावर वाढ करणे अधिकच आवश्यकता दिसून येते.

महिला सक्षमीकरणाचे जागतिक प्रयत्न

जागतिक पातळीवर महिला सक्षमीकरणासाठी उल्लेखनीय प्रयत्न होत असले तरी वास्तवात अनेक विरोधाभास कायम आहेत. कमला हॅरिस (संयुक्त राष्ट्रांच्या ४९व्या उपराष्ट्रपती, २०२१-२५), जॅसिंडाआर्डन (न्यूझीलंडच्या माजी प्रधानमंत्री, २०१७-२३ - COVID-१९ काळातील प्रभावी नेतृत्वासाठी ओळखल्या जातात), आणि गीता गोपीनाथ (आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी - IMF - मधील पहिल्या उपमुख्यअर्थशास्त्रज्ञ, २०१९-२५; सध्या हार्वर्ड विश्वविद्यालयात कार्यरत) अशा महिलांनी जागतिक स्तरावर मानाच्या पदांवर उल्लेखनीय यश मिळवले आहेत.

भारतातील ISRO च्या मंगळयान-३ मोहिमेत सुमारे १५% महिला वैज्ञानिकांचा सहभाग होता, हे भारतातील वैज्ञानिक क्षेत्रातील महिलांची वाढती उपस्थिती दर्शवते. तरीही अनेक सामाजिक आणि आरोग्यविषयक आव्हाने अद्यापही पुढे येतात. उदाहरणार्थ, अमेरिकेत २०२२ मध्ये Roe v. Wade निर्णय उलटविल्याने महिलांच्या गर्भपात अधिकारांवर मर्यादा आल्या. त्याच वेळी भारत आणि आफ्रिकेतील अनेक देशांमध्ये अॅनिमियाचे प्रमाण ५७% (NFHS-5 नुसार) असून, जागतिक स्तरावर ३४% प्रजननक्षम वयोगटातील महिला या समस्येने प्रभावित आहेत (२०२५ पर्यंतची आकडेवारी). या पार्श्वभूमीवर, “UN Women” ही २०१० पासून कार्यरत असलेली आंतरराष्ट्रीय संस्था स्त्री सक्षमीकरण आणि लिंगसमानतेसाठी केंद्रबिंदूची भूमिका बजावते. तिचे ‘त्रिस्तरीयमंडेट’ — म्हणजे मानक निर्धारण, आंतरराष्ट्रीय समन्वय आणि कार्यक्रम राबविणे यांद्वारे ती जागतिक लिंग समानता धोरणांचे नेतृत्व करते. “Commission on the Status of Women (CSW)” सारख्या मंचांद्वारे जागतिक मानदंड विकसित केले जातात, तसेच महिलांवरील हिंसा विरोधातील उपक्रम, आर्थिक सक्षमीकरण आणि समान संधी कार्यक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले जाते.

या सर्व प्रयत्नांमधून जागतिक पातळीवर काही प्रमाणात प्रगती आणि जाणीव वाढल्याचे दिसते. मात्र विकसनशील देशांमध्ये धोरणांची अंमलबजावणी आणि सामाजिक मानसिकतेतील बदल हे अजूनही मोठे आव्हान ठरते.

महिला सक्षमीकरणाचे भारतातील प्रयत्न

विकसनशील देश म्हणून भारतात महिला सक्षमीकरण म्हणजे जन्मापासूनच भेदभावाचा सामना करणाऱ्या स्त्रीला आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनात समान संधी व प्रतिष्ठा मिळवून देणे होय. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-5) नुसार, भारतात लिंग गुणोत्तर १०२० असूनही महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणासाठी अजूनही निरंतर प्रयत्न आवश्यक आहेत.

आर्थिक सक्षमीकरणासाठी शासनाने विविध कार्यक्रम राबविले आहेत. “राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविकाअभियान” (NRLM) अंतर्गत १०.०५ कोटी कुटुंबे सुमारे ९० लाख स्वयं-सहायता गटांत (SHG) संघटित करण्यात आली आहेत. “लाखपतीदीदी” उपक्रमाद्वारे ३ कोटी महिलांना ₹१ लाखांपेक्षा अधिक वार्षिक उत्पन्न मिळवून देण्याचे लक्ष्य २०२६ पर्यंत ठेवले आहे. तसेच मुद्रा योजनेत मंजूर झालेल्या कर्जापैकी जवळपास ७०% कर्जे महिला उद्योजकांना दिली गेली असून त्याची एकूण रक्कम ₹१४.७२ लाख कोटी आहे.

सामाजिक स्थिती सशक्त करण्यासाठी, विविध कल्याणकारी उपक्रम राबविले जात आहेत. उदाहरणार्थ, हिमाचल प्रदेश सरकारकडून विधवा पुनर्विवाहासाठी ₹२५,००० इतके प्रोत्साहन अनुदान दिले जाते. “मिशन शक्ती” अंतर्गत ८१२ हून अधिक One Stop Centres स्थापन करण्यात आले आहेत, जेथे महिलांना अत्याचार, कायदेशीर सल्ला आणि पुनर्वसन सुविधा मिळतात.

राजकीय सक्षमीकरणासाठी, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५०% आरक्षणामुळे सुमारे १४ लाख महिला प्रतिनिधी निवडून आल्या आहेत. तसेच २०२९ पासून प्रभावी होणाऱ्या ‘नारी शक्ती वंदन अधिनियम’ नुसार लोकसभा आणि विधानसभामध्ये ३३% आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

आरोग्य सक्षमीकरणाच्या क्षेत्रात, देशभरात सुमारे १४ लाख आशा सेविका कार्यरत असून त्या जननी सुरक्षा योजना अंतर्गत प्रसूती, बाळंतपण आणि पोषण सेवा पुरवतात. परिणामी, मातामृत्यू दरात (MMR) ८३% इतकी घट झाली आहे, जी एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धी आहे.

थोडक्यात, या सर्व योजनांमुळे भारतात स्त्री सक्षमीकरणाच्या दिशेने प्रभावी प्रगती दिसून येते. तथापि, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी, तळागाळातील पोहोच आणि सामाजिक मानसिकतेत बदल घडवणे हे अद्यापही प्रमुख आव्हान राहिले आहे.

२१ व्या शतकातील महिलांसमोरील आव्हाने

२१ व्या शतकात स्त्री आता केवळ उपभोग्य साधन नसून शिक्षित, स्वावलंबी आणि सक्षम व्यक्ती म्हणून उदयास आली आहे. तरीही तिला अजूनही बहुआयामी आव्हाने भेडसावत आहेत, जी तिच्या समग्र विकासात अडथळा ठरतात.

१. शिक्षणातील अडचणी

माध्यमिक स्तरावर १३.५% मुलींचे शिष्यवृत्ती सोडणे (ASER २०२४ नुसार) भविष्यातील करिअर संधींना संकट निर्माण करते. यामुळे उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक विकासाची संधी मर्यादित राहते.

२. व्यावसायिक आणि कौटुंबिक द्वंद्वः

शिक्षित महिलांना करिअरमध्ये ७४% ब्रीक (मध्यंतर बंद) सहन करावे लागतात, तर ४६% महिलांना कुटुंब जबाबदारी पार पाडावी लागते.

३. राजकीय सहभागातील मर्यादा

पंचायती राज संस्थांमध्ये ५०% आरक्षणामुळे महिलांना निवड मिळते, पण सुमारे ४०% प्रकरणांमध्ये 'पुरुषप्रधान' किंवा proxy leadership च्या माध्यमातून पुरुषच खरा कारभार चालवतात. परिणामी, महिलांना अधिकाराचा वास्तविक वापर करता येत नाही.

४. आरोग्य व सुरक्षितता

मानसिक आरोग्य संकट (३०% महिलांमध्ये तणाव-चिंता) आणि जलवायू संकट (ग्रामीण महिलांना पाणी-इंधनासाठी जास्त प्रवास) ही आव्हाने वाढली आहेत. स्वसंरक्षणासाठी 'रेड ब्रिगेड' सारखे कार्यक्रम चालू असले तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणी अपुरी आहे.

५. डिजिटल व सायबर आव्हाने

डिजिटल लिंगगॅप (महिलांचा इंटरनेट वापर १५% कमी) आणि सायबर हिंसा (३०% महिलांना ऑनलाइन छळ) ही नवीन धोके वाढत आहेत.

६. सांस्कृतिक व सामाजिक बंधने

आत्मविश्वासाने मत मांडणे, जाती अंतर्गत विवाह करणे, चुकीचे आचरण टाळणे आणि पुढील पिढी घडवणे हे सतत चालू असणारे आव्हाने आहेत.

या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सामाजिक जागृती, संस्थागत सुधारणा, डिजिटल साक्षरता आणि मानसिक आरोग्य धोरणे आवश्यक आहेत. केवळ आरक्षण किंवा कायदे पुरेसे नसून, प्रत्यक्ष सक्षमीकरणाला चालना देणारे उपक्रम राबवणे अत्यंत गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

२१व्या शतकातील बदलते सामाजिक-आर्थिक स्वरूप, जागतिक-भारतीय प्रयत्नांचे विश्लेषण करून खालील निष्कर्ष अधोरेखित होतात. हे तंत्रज्ञान व जलद बदलांचे युग असून, स्त्रियांचे जीवन सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या पूर्णपणे रूपांतरित होत आहे. शिक्षणाने (७०.३% साक्षरता, NEP २०२०) सक्षमीकरणाला पाया मजबूत केला असला तरी ग्रामीण भागात (६५% साक्षरता) अजूनही अंतर आहे. समाज आता आत्मनिर्भर महिलांचे नेतृत्व स्वीकारत आहे, पण proxy leadership (४०% पंचायत प्रकरणे) आणि कौटुंबिक दबावामुळे संघर्ष अनिवार्य ठरतो. राजकीय सहभाग वाढला असून पंचायतीत ५०% आणि लोकसभेत १३.६% आरक्षणामुळे १८व्या लोकसभेत ७४ महिला खासदार निवडून आल्या आहेत. आर्थिक सक्षमता योजनांनी गती मिळवली असून मुद्रा योजनेत ७०% कर्जे महिलांना, “लाखपतीदीदी” अंतर्गत ३ कोटी महिलांना लक्ष्य, आणि ९० लाख SHG मध्ये १० कोटी कुटुंबे संघटित झाली आहेत. थोडक्यातच, २१व्या शतकात सामाजिक, राजकीय व आर्थिक प्रगती उल्लेखनीय आहे. तरीही सक्षमीकरणतळागाळापर्यंत (ग्रामीण-शहरी असमानता) पोहोचले पाहिजे. SDG-5 (लिंग समानता) साध्य करण्यासाठी अंमलबजावणी, सामाजिक जागृती आणि धोरणात्मक एकात्मता आवश्यक आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना

१. ग्रामीण भागात शिक्षण व ड्रॉपआऊट रोखण्यासाठी NEP २०२० अंतर्गत ५०% GER लक्ष्य व Beti Bachao Beti Padhao विस्तार वाढविणे.
२. आरोग्यासाठी Anaemia Mukh Bharat व PMMVY सारख्या अभियानांना गती देऊन अॅनिमिया ५७% वरून खाली आणणे.
३. सुरक्षेसाठी निर्भया फंड व ERSS २.० अंतर्गत ८१२+ वन-स्टॉपसेंटर्स व She-Box पोर्टल मजबूत करणे.
४. आर्थिक सक्षमतेसाठीलाखपतीदीदी (३ कोटी लक्ष्य), मुद्रा (७०% कर्जे महिलांना) व शी-मार्ट विक्री केंद्रे उभारणे.
५. राजकीय सहभागासाठी नारी शक्ती वंदन अधिनियम २०२३ ची अंमलबजावणी करण्यापूर्वी महिलांसाठी कार्यशाळा व मार्गदर्शन व्यासपीठ तयार करणे, व proxy नेतृत्व रोखणे.
६. डिजिटल अंतर कमी करण्यासाठी डिजिटल साक्षरता मोहिमा व इंटरनेट प्रवेश वाढवणे.
७. जनजागृतीसाठी SHG, माझी लाडकी बहीण (महाराष्ट्र ₹१,५००/महिना) सारख्या योजना व सामाजिक मोहिमा तळागाळापर्यंत पोहोचवणे.

संदर्भग्रंथ

१. गोरे, निलम, डॉ. स्त्री आणि कायदा.
२. काळदाते, सुधा, डॉ. भारतातील सामाजिक समस्या.
३. चौधरी, नंदीनी. महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीची योगदान.
४. डॉ. सुधीर रशिंगकर (एप्रिल २०२२) महिलांनो व्हा उद्योजक बना. उद्योजक मासिक, महाराष्ट्र उद्योजक विकास केंद्र प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. डॉ. सुनिलकुमार लबटे: महाराष्ट्रातील महिला व बालकल्याण: दशा आणि दिशा, अक्षर दाहन, कोल्हापूर.

- ξ. Rajasekaran, Sindhu. Smashing the Patriarchy: A Guide for the 21st-Century Indian Woman. Aleph Book Company, 2021.
- ϑ. Women Empowerment During 21st Century in India. Himalaya Publishing House, 2023.
- Ϙ. <https://www.nfhsiips.in/nfhsuser/index.php>
- ϙ. <https://www.ncrb.gov.in/crime-in-india>
- Ϛ. https://mospi.gov.in/plfs?utm_source=perplexity

